

ՉԱՎԱԽՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՅՅԱԼԻՑ

Պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքի թագավորության 15 նահանգներից (աշխարհներ) տասներեքերորդը՝ Գուգարքը, զբաղեցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային հատվածը: Այն արևելքից սահմանակից էր Ուտիք, արևմուտքից՝ Տայք, հարավից՝ Այրարատ նահանգներին, իսկ հյուսիսից՝ Իբերիային (Վիրք, Վրաստան): Նրա վարչական կենտրոնը Ցուրտավ քաղաքն էր: Գուգարքը Հայկական թագավորության չորս սահմանակալ բղեշխություններից մեկն էր և ժամանակ առ ժամանակ օգտվում էր որոշ ինքնուրույնությունից: Ըստ վրաց առանձին պատմաբանների, *Գուգարք* տերմինը վրացական ծագում ունի, և առաջացել է երկրամասը բնակեցնող գոգարների կամ գարգարների անունից: Մակայն հայկական աղբյուրներն այդպիսի էթնոս չեն հիշատակում: Իսկ ինչ վերաբերում է գարգարացվոց երկրին, ապա այն, ըստ ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի, կապ չունի Գուգարքի հետ¹:

Գուգարքի հիմնական իննը գավառներն էին Չորոփորը, Կողբոփորը, Ծորոփորը, Տաշիրը, Թռեղը, Կանգարքը, Կղարջը, Վերին Չավախքը և Արտահանը²: Մինչև Հայաստանի առաջին բաժանումը (387թ.) նահանգն իր մեջ ընդգրկում էր նաև Շավշեթը, Ներքին Չավախքը, Մանգլեացփորը, Բուխշափորը, Բողնոփորը, Խանցիխեն և Պարուարը³: 16 գավառների ընդհանուր տարածքը 16,5 հազ. քառ. կմ-ից ավելի էր:

Գուգարաց գավառներից Չավախքը հիշատակվում է ութերորդը: Այն ընկած էր նահանգի կենտրոնական մասում և զբաղեցնում էր համանուն սարահարթի (Ախալքալաքի սարավանդ, Չավախքի լեռնադաշտ) ու վերջինս շրջափակող լեռնակազմությունների տարածքը, հյուսիսից սահմանակցում է Թռեղի (Թրիալեթ), արևելքից՝ Մանսարի ու Չավախքի լեռներին (Կեչուտի, Մթին), իսկ հարավում՝ Ախալքալաքի սարավանդի շարունակությունը կազմող Աշոցքի սարահարթին⁴:

«Չավախք» տերմինի մասին պատմագրության մեջ հայտնվել են տարբեր տեսակետներ: Ըստ վրաց «Քարթլիա Ցխովրեբայի» (Քարթլիի տարեգրությունը, նաև՝ Քարթլիի կյանքը) մատենագիր Լեոնտի Մրովելու՝ Կուրի դաշտավայրը, Փոցխով գետի շրջատարածքը (պատմական Մանցխե գավառ, այժմ՝ Ախալցխա) և հարակից այլ հողեր ժառանգություն են հասել վրացիների նախահայր Քարթլոսի թոռանը՝ Չավախտսին, Սցխեթոսի որդուն: Չավախտսի անունից էլ երկրամասը կոչվել է Չավախք, վրացերեն՝ Չավախեթի: Մակայն այս «հիմնավորումն» իրավամբ համարելով առասպելական և խիստ պարզունակ, հետագայի ուսումնասիրողներից շատերը փորձել են գտնել ուրիշ բացատրություններ: Ոմանք, հաշվի առնելով Չավախքում գարի աճեցնելու

¹ Մ.Ե. րեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 46:

² Նույն տեղում, էջ 110:

³ Տաշիրը հիմնականում համապատասխանում էր Խորհրդային Հայաստանի Մտեփանավանի և Կալինինոյի (այժմ Տաշիր) շրջաններին, Թումանյանի շրջանի հարավային մասին, Կողբոփորը՝ Նոյեմբերյանի, Չորոփորը՝ Թումանյանի մեծ մասին, Վերին Չավախքը՝ Վրաստանի Հանրապետության Ախալքալաքի և Բոզդանովկայի (Նինոծմինդա), Թռեղը՝ Ծալկայի, Մանգլեացփորը՝ Մանգլիս, Ծորոփորը՝ Մառնեուլի, Բողնոփորը՝ Բոլնիսի շրջաններին: Հարավի Կղարջը, Արտահան, Շավշեթ և այլ գավառներ այժմ Թուրքիայի տարածքում են:

⁴ Չավախքի միջին բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1800մ է: Ամենաբարձր գագաթն Աբուլն է՝ 3301մ.: Կլիման խստաշունչ է. ձմեռը՝ ցուրտ և երկարատև, ամառը՝ կարճատև ու զով (տարեկան միջին ջերմաստիճանը՝ 4-4,5 աստիճան): Գավառը հարուստ է լճերով՝ Փարվանա, Տարածուրի, Մաղամո, Խոզափին, Խանչայի, Մաղաթափա և այլն: Լեռնադաշտը ծածկված է սևահողերով: Բացի հյուսիսային մասից, Չավախքն անտառազուրկ է: Փարվանայից սկիզբ է առնում Կուրի աջակողմյան Թափարվան վտակը:

բարենպաստ կլիմայական պայմանները, նրա անունը կապում են վրացերեն *ջավիճ գարի* բառի հետ: Ուրիշները փնտրել են այդ տարածքում Չավախների էթնոս ցեղ⁵:

Իրականում Չավախք տեղանունը, ինչպես երևում է ուրարտական (Վանի թագավորության) արձանագրություններից, մ.թ. ա. 9-րդ դարի վերջից Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում հիշատակվող Չաբախա կամ Չաբախյան երկրի անվան տառադարձված տարբերակն է՝ *Չաբախա-Չաբախա-Չավախա-Չավախք*⁶: Արգիշտի Ա-ի (մ.թ.ա. 786-764թթ.) թողած Խորխոթյան արձանագրության մեջ՝ 785-784թթ. գրավված Դիաուխի կամ Դայա (Տայք), Տարխունի (Դարույնք՝ Բասեն) և այլ երկրների թվում նշվում է Չաբախան: Վերջինս հիշատակվում է նաև ուրարտական հաջորդ մի քանի թագավորների թողած արձանագրություններում: Թեև Չավախքի մասին մ.թ.ա. 8-րդ դարից ավելի վաղ հիշատակություններ չկան, սակայն, ուսումնասիրելով մինչ-ուրարտական շրջանը, կարելի է ենթադրել, որ այն կամ վարչականորեն մաս է կազմել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում գոյություն ունեցած հայկական պետական կազմավորումներից մեկի, ամենայն հավանականությամբ Հայասային և Էթիունիին, կամ էլ եղել է բավական ընդարձակ ինքնուրույն կազմավորում՝ ընդգրկելով հետագայի Գուգարք աշխարհի ամբողջ արևմտյան հատվածը: Ավելի հավանական է երկրորդ տեսակետը. պատահական չէ, որ Արգիշտիի վերոհիշյալ արձանագրությունում Չաբախան հիշատակվում է իբրև գրավված երկիր: Նշանակում է՝ միչև մ.թ.ա. 8-րդ դարի սկիզբը Չավախքը եղել է ինքնիշխան ցեղապետություն և այդ ժամանակ որպես հայ էթնոսով բնակեցված տարածք, միավորվել է Վանի միասնական թագավորության մեջ՝ կազմելով նրա հյուսիս-արևմտյան ամենաընդարձակ ու սահմանամերձ մահանգը⁷:

Հետուրարտական՝ Երվանդունյաց Հայաստանի ժամանակաշրջանից (մ. թ. ա. 6-2-րդ դդ.) Չավախքի մասին ուղղակի տեղեկություններ գրեթե չկան: Միայն կարելի է վկայակոչել առասպելախառն, բայց ուշագրավ երկու հիշատակություն՝ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունից» և «Զարթիս Տիտլրեբայից»: Պատմահայրը նշում է, որ Վաղարշակ Ա-ն «զկէս մասինն Չավախաց» ժառանգություն է տալիս Շարայի ցեղից Գուշարին և նրան նահանգի վրա կարգում բոեշխ՝ Հայոց երկիրը հյուսիս-կովկասյան լեռնակամներից պաշտպանելու համար⁸: Հավաքական ու կիսաառասպելական կերպար Վաղարշակի այս ձեռնարկումը ուսումնասիրողներից շատերը վերագրում են մ.թ.ա. 3-րդ դարին: Ստացվում է, որ այդ ժամանակ Չավախքը եղել է Երվանդունիների պետության կազմում և տրվել է Գուշարին, որի անվան հետ է կապվում Գուգարք տեղանունը՝ այսինքն, երկրամասը դադարել է ընդարձակ նահանգ լինելուց և մտել է նորաստեղծ Գուգարք սահմանակալ բոեշխության մեջ, ընդ որում, իր հերթին տրոհվելով երկու մասի՝ Չավախք Վերին և Չավախք Ներքին: Վերին Չավախքը նույնանուն է Խորենացու նշված «կես մասինն Չավախաց» տարածքի հետ, քանի որ տրվել է հարեվան Շարայի՝ Շիրակի գավառին: Ներքին Չավախքը աղբյուրներում չի հիշատակվում: Սակայն եթե կար Վերինը, որը գավառի բարձրադիր հարավային և հյուսիս-արևելյան մասն էր, նրա համեմատությամբ ցածրադիր արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան հատվածը, բնականաբար, պետք է կազմեր Ներքին Չավախքը⁹:

⁵ 13-14-րդ դդ. Պատմիչ Ստ. Օրբելյանն ընդհակառակը՝ երկրի անունից բխեցնում է բնակիչների՝ ջավախությունների անունը: Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, Եր., 1986, էջ 303:

⁶ Հ. Կ ա ռ ա գ է ռ զ յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. I, գիրք 1, Եր. 1998, էջ 94, 132, 195, 203-204 և Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ. Ա, Ուրարտական աղբյուրներ. Եր., 1981, էջ 58, 67:

⁷ Մ. Ե ռ է մ յ ա ն, Ուրարտու պետությունը, քարտեզ. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. Ա, Եր. 1971:

⁸ Մ. Խ ո ռ է ն ա ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1881, գիրք Բ, գլ. Ը, տե՛ս նաև Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ատողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 35:

⁹ Վերին Չավախքը, որն այժմ համընկնում է Ախալքալաքի և Նինոծմինդայի վարչական շրջանների հետ, զբաղեցրել է մոտ 2700 քառ. կմ տարածք, իսկ Ներքին Չավախքը՝ ներկայիս Ասպինձայի պատմական Ասպնջակի շրջանը և Արտահանի հյուսիսային մասը, կազմել է մոտ 1400 քառ. կմ: Տե՛ս Մ. Երենյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 78:

Հատկանշական է, որ Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը մ.թ.ա. 3-րդ դարում Ջավախքի մասին ձևափոխված «վրացական» տարբերակով բերվում է «Քարթլիա Ցխովրեբայում», որի համաձայն, ինչպես վերը հիշատակվեց, այն բաժին է ընկել այս կամ անգամ Ջավախտսին: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. 270- ական թթ. Մեծ Հայքի հյուսիսային հարևանությամբ կազմավորվել է Վրաց Փառնավազյան պետությունը (Իբերիա, Վիրք), որը, օգտվելով հայ Երվանդունիների հակառակորդ Մելկյանների օժանդակությունից, հայոց երկրից գրավել և անջատել է Գուգարքն ու Ջավախքը, ինչպես և հարակից այլ շրջաններ: Այդ ժամանակ Ջավախքի կենտրոնը Ծունդա¹⁰ ամրոցն էր, որը հայերը կոչում էին Քաջատուն կամ Քաջաց քաղաք: Վերը թվարկված տարածքները վրացիներից հետ վերցնելու մասին վկայում է հույն հեղինակ Ստրաբոնը: Նա գրում է, որ մ.թ.ա. 2-րդ դարում հայոց Արտաշես թագավորը (189-160), ի թիվս այլ հողերի, իբերներից գրավել (այն է՝ վերադարձրել է -Ա.Մ.) և իր երկրին է միացրել Գուգարենեն Գուգարքը¹¹: Նույն վկայությունը մեկ այլ խմբագրությամբ հանդիպում է նաև վրացական աղբյուրներում: Ըստ Լեոնտի Մրովելու, քարթվելները՝ վրացիները, Ջավախքը գրավելու համար Արտաշեսի դեմ պայքարում դուրս են բերել օսերին¹², հայկական աղբյուրներում հիշատակվող ալաններին: Կնշանակի, հայ - ալանական պատերազմը, որի մասին պատմում է Մ. Խորենացին «Արտաշես և Սաթենիկ» հայտնի առասպելում, ընթացել է նաև Ջավախքի համար: Արտաշեսը կարողանում է ոչ միայն ետ վերադարձնել հայկական հողերը, այլև իրեն ենթարկել Վրաց փոքրիկ թագավորությունը: Փաստորեն այդ ժամանակ Գուգարքի բղեշխին է անցնում վրաց գահը: Չարմանալի չէ, որ հետագայի որոշ հեղինակների մոտ հանդիպում ենք «բղեշխ գուգարացոց և վրաց» արտահայտությանը:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանում ևս Ջավախքի վերաբերյալ հիշատակություններն աղքատիկ են, և զավառի մասին պատկերացում կարելի է կազմել հիմնականում ամբողջ նահանգի՝ Գուգարքի միջոցով: Վերջինս մինչև Արշակունիների անկումը՝ 428թ., շարունակել է մնալ իբրև Մեծ Հայքի հյուսիսային պաշտպանական նահանգը և նրանից չի անջատվել նույնիսկ մ.թ. I դարի առաջին կեսին (1-52թթ.), երբ հայոց գահին, ի թիվս այլ օտարների, բարձրացել էին նաև վրացիներ:

Խնդրո առարկա զավառին վերաբերող ժլատ հիշատակումներից, թերևս խիստ արժեքավորը, որը նրա ժողովրդագրական վիճակի գողտրիկ վկայություն է, պատկանում է վրաց տարեգրի գրչին: Ըստ ավանդության, Հռիփսիմյան քրիստոնյա քարոզիչ քույրերից Նինոն՝ հայկական աղբյուրների Նունեն, Հայաստանից փորձում է անցնել Վրաստան և լինում է Ջավախքում, որտեղ Փարվանա լճի ափին հանդիպում է մցխեթցի հովիվների և, նրանց հետ խոսելով հայերեն, կարողանում է պարզել Սցխեթ տանող ճանապարհը¹³: Այս նույն վկայությունը որոշակի պարզություն է մտցնում երկու կարևոր հարցերում: Նախ, որ Նունեն մինչև Վիրք անցնելը եղել է Հայաստանում, ծանոթացել հայերենին և, ի թիվս այլ քարոզիչների, այնտեղից քրիստոնեություն է տարածել վրաց աշխարհում¹⁴: Երկրորդ՝ Ջավախքի գործածական լեզուն հայերենն էր, այն հայաբնակ էր, այլապես Սցխեթից եկած հովիվների համար անհրաժեշտություն չէր լինի սովորելու հայոց լեզուն:

Արշակ Բ-ի օրոք (350-368) Գուգարաց նահանգն ապստամբում է և հարում վրաց թագավորին: Պապ թագավորի հրամանով Մուշեղ սպարապետը ետ է գրավում Գուգարքը, պատժում բղեշխին ու նրան օժանդակած իշխաններին և վերականգնում

¹⁰ Ծունդան հաճախ նույնացվել է այժմյան Ախալքալաքի Մուղա գյուղի հետ: Ոմանք էլ այն տեղադրել են Կուրի ձորում՝ Նաքալաքի գյուղի տեղում:

¹¹ Մ տ ր ա բ ո ն ն, Օտար աղբյուրները հայերի մասին, հ.1, Եր. 1940, էջ 54-57: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, էջ 196:

¹² Քարթլիա Ցխովրեբա (Քարթլիի տարեգրությունը), հ.1, Թրիլիսի, 1955, էջ 48-49 (վրացերեն):

¹³ Նույն տեղում, էջ 85-86:

¹⁴ Պատահական չէ, որ ըստ պատմագիրների, վրաց Միրիան (Միրիան) թագավորը 320-ական թթ. Հայոց Տրդատ Մեծի օրինակով և օժանդակությամբ է քրիստոնեական դարձի բերել վրաց ժողովրդին:

հայ-վրացական սահմանը՝ Կուր գետը. «... զհին սահմանսն, որ յառաջուն էր լեալ յերկիրն Հայոց ընդ յերկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գետն Կուր»¹⁵:

Ուշագրավ է, որ գտնվելով Գուգարքի կազմում, Ջավախքը 3-4-րդ դդ. պահպանում էր իր ներքին ինքնուրույնությունը: Այստեղ իշխում էին Վարձավունի¹⁶ նախարական տան ներկայացուցիչները: Արշակունյաց Հայաստանի կյանքում վերջիններս ունեցել են իրենց ուրույն տեղը: «Գահնամակում» Վարձավունիները 70 նախարարների թվում հիշատակվում են 20-րդը: Պատերազմում Հայաստանի 4 զորավարություններից Արևելյան ուղղության զորքերի մեջ նրանք ունեցել են 200 զինվոր¹⁷:

387թ. Հայաստանի բաժանումից հետո Արշակունիների ազդեցությունը Գուգարքի և Ջավախքի վրա զգալիորեն թուլացավ, իսկ 428թ. հայոց թագավորության կործանումից հետո նրանք միացվեցին Սասանյան Իրանի տիրապետության տակ կազմավորված վրաց մարզպանությանը, ճիշտ այնպես, ինչպես նույն ժամանակ Արցախը կցվեց պարսկահայատակ մեկ այլ մարզի՝ Աղվանքին:

Ինչպես ամբողջ Հյուսիսային Հայաստանը, Ջավախքը ևս պարսկական լծի տակ մնաց մինչև 7-րդ դարը՝ արաբական արշավանքները: 7-րդ դարի հեղինակ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարոնի» երկում, արաբական արշավանքների առիթով, նորից հանդիպում ենք Ջավախքի մասին հիշատակության: Պատմիչը վկայում է, որ արաբ զորավար Աբդուհիբը 7-րդ դ. կեսերին ասպատակել է Հայաստանի գավառները՝ Հարքը, Բասենը, Ջավախքը, անցել Վիրք, և ավարով վերադարձել Արաբիա¹⁸: Այստեղ հատկանշականն այն է, որ Ջավախքը թվարկվում է գավառների շարքում, իսկ հետո նոր միայն նշվում է Վիրքը: Նշանակում է՝ 7-րդ դ. 40-50- ական թթ.՝ արաբական առաջին արշավանքների շրջանում, այս գավառն արդեն ոչ թե Վիրքի, այլ Հայաստանի կազմում էր:

Ջավախքը արաբական տիրապետության տակ մնում է մինչև 9-րդ դ. վերջը, երբ Բագրատունյաց Մմբատ Ա-ն (890-914), Հովհաննես Դրասխանակետցի պատմիչի վկայությամբ «երթեալ չուէ զկողմանքք Գուգարաց՝ և զայնս ևս ամբոցս իրոյ տերութեանն առհասարակ յինքն գրավէր նուաճեր»¹⁹:

10-րդ դ. 70-80 -ական թթ. Գուգարքի մեծ մասը մտնում էր Լոռվա կամ Կյուրիկյան (նաև՝ Գուգարքի, Չորագետի) թագավորության տարածքի մեջ: Վերին Ջավախքը, հատկապես նրա հարավային մասը՝ Գոգշենը²⁰, որոշ ժամանակ դեռ մնում է Բագրատունիների ազդեցության տակ, իսկ Ներքին Ջավախքը 10-րդ դ. վերջին գրավում են հետզհետե հզորացող վրաց Բագրատունիները: 11-րդ դ. սկզբին նույն ճակատագրին է արժանանում նաև բուն Վերին Ջավախքը: Շուտով վրաց թագավորները Ջավախքն ու նրան հարևան Սամցխեն²¹ վերածվում են իրենց թագավորության հարավում ընկած ուժեղ պաշտպանական գավառների՝ կենտրոնախույս ուժերի, Բյուզանդական կայսրության, մի փոքր ավելի ուշ՝ սելջուկ-թուրքերի դեմ: Բագրատ Գ-ն 11-րդ դ. սկզբին կառուցապատում ու ամրացնում է գավառի բնակավայրերից մեկը և կոչում Նոր Քաղաք, վրացերեն՝ Ախալքալաք (ախալի՝ նոր, քալաքի՝ քաղաք): Բագրատ Գ-ն 1044-1047թթ. Լիպարիտ Օրբելյանի դեմ պատերազմի ժամանակ Թափարվան գետի և նրա ձախակողմյան Քառասունաղբյուր վտակի գոյացրած թերակղզու մասում կառուցում է Ախալքալաքի բերդը: Վրաստանից այստեղ են բերվում որոշ թվով վրացի վերաբնակիչներ:

¹⁵ Փ. Բ ու Վ ա ն դ, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1987, էջ 322:

¹⁶ Ենթադրվում է, որ Վարձավունիների անունից է ծագել հետագայի Վարձիա քաղաքի (10-13-րդ դդ.) անունը (ներկայիս Ասպինձայի շրջանում):

¹⁷ Ն. Ա դ ո ն ց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 282,294, հմմտ. Գ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 424-425:

¹⁸ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Եր., էջ 114: Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, էջ 682:

¹⁹ Յոհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակետցույ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 244:

²⁰ Այժմ Ախալքալաքի հարավում կա Գոգաշեն անունով գյուղ:

²¹ Սամցխե կամ Մեսխեթ գավառը համապատասխանում է ներկայիս Ախալցխայի և Ադիգենի վարչական շրջաններին:

Վրաց տիրապետությունը երկար չի տևում: 1064թ. Հայաստանն ու Վրաստանը ենթարկվում են սելջուկյան ասպատակություններին: Այդ թվականին սուլթան Ալի-Արսլանը «... և իջեալ բանակեցաւ ի գաւառն, որ կոչի Ջաւախս (Ջաւախս - Ա.Մ.), - գրում է պատմիչ Մատթեոս Ուռնայեցիին,- և պատերազմաւ մեծաւ պատեաց գրաւադաքն, որ կոչի Ալախ (Ախալ-քաղաք -Ա.Մ.) և ուժգին զօրութեամբն առաւ Ալախ քաղաքն. և առ հասարակ զամենայն քաղաքն սրով կոտորեաց՝ զայր և զկին՝ անողորմ և զամենայն քահանայսն և զկրօնատրսն և զիշխանսն սրախողխող արարեալ. և լցաւ ամենայն քաղաքն արեամբ. և անհամար մանուկս և աղջկունս տարան ի Պարսիկս ի գերութիւն, և զանձս ոսկոյ և արծաթոյ՝ ականց և մարգարտացն որ ոչ էր թիւ»²²: Նույն իրադարձության մասին հիշատակում է նաև Վարդան պատմիչը. Տուրքիի հորեղբոր որդին՝ Ալի - Արլսանը «...եկն դարձեալ հարիւր հազարաւ, եւ առ զնոր քաղաք, զոր Վիրք Ախալ - քաղաք ասեն»²³: Պատմիչների այս վկայությունից երևում է, որ 11-րդ դարի կեսերին իբրև վարչական կենտրոն Ծունդային փոխարինած Ախալքալաքը սարսափելի կոտորածների ու բռնագաղթի հետևանքով կորցրել էր իր բնակչության զգալի մասը:

12-րդ դարի սկզբին վրաց Դավիթ Շինարարին (1089-1125) հաջողվում է սելջուկ-թուրքերից ետ գրավել Լոռին ու Ջավախքը: Մակայն ամբողջ 11-րդ դարի ընթացքում այն, ի թիվս այլ գավառների, ձեռքից ձեռք է անցնում: 1175թ. օգոստոսին Գանձակի սուլթան-աթաբեկ Երկուզի գործերը ասպատակում են Ջավախքն ու Թռեղքը: Գեորգի Գ-ն (1156-1184) խուսափում է ճակատամարտից և չի կանխում սելջուկների գործողությունները²⁴: Անին ու Շիրակը ավերելուց հետո Երկուզը «...ընդ նմին ատեր գլխալ քաղաք և զՋավախեթ և առժամայն դառնալով ի Դուին, սատակի ինքն և սուլտանն և այլ բազումք ի մեծամեծաց»²⁵: Միայն XII դարի վերջին, Թամար թագուհու (1184-1213) պատմիչի վկայությամբ, սելջուկների նկատմամբ Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների տարած հաղթանակներից հետո Վրաստանին է ենթարկվում Ջավախքից մինչև Մպեր ընկած տարածքը²⁶:

Այս շրջանում շարունակվեցին քաղաքական (վրացական) էթնիկական նոր խմբերի ներթափանցումները Ջավախք, այնուհետ ուղղափառության՝ վրացադավանության տարածման դեպքերը, երևույթներ, որոնք վրաց Բագրատունիների ուժեղացման ժամանակաշրջանում (XIIդ. - XIIIդ. սկիզբ) հատկանշական էին ոչ միայն Ախալքալաքի, այլև հայ- վրացական զինակցության շնորհիվ Վրաստանին անցած Հյուսիսային Հայաստանի մյուս գավառներին: Այսուհանդերձ, այդ գավառներից Լոռին, Մանգիսե-Ախալցխան, Տաուշը, Սևանի շրջակա գավառները, ինչպես և Ջավախքը շարունակում էին գերազանցապես մնալ հայաբնակ: Պատահական չէ, որ այդ տարածքները վրաց արքունիքը հանձնեց հայ Ջաքարյաններին, որոնք Վրաստանի հովանավորության ներքո ստեղծեցին իրենց իշխանապետությունը:

Թամար թագուհու պատմիչը գրում է, որ Ջավախքում կուսակալներ էին Մարգիս Երկայնաբազուկ Թմոզվելին (Թմոզվեցի) և Շալվա Թորելին (Թորեցի): Առաջինը նստում էր Թմոզվի, հայկական՝ Թմուկ կամ Թմկա բերդում, որը գտնվում էր Կուրի ձորում, Ծունդա ավանից ոչ հեռու, իսկ երկրորդը՝ հավանաբար Թորեա գյուղում:

²² Մ ա տ թ ե ո ս Ո լ ո ճ հ ա յ ե ց ի, ժամանակագրություն, աշխարհագրաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1991, էջ 158:

²³ «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 136: Վարդան պատմիչի այդ վկայությունից հետևում է, որ հայերը քաղաքը կոչել են ոչ թե վրացական ձևով Ախալքալաք, այլ՝ Նոր քաղաք: Փաստորեն նույն միտքը կա նաև Ուռնայեցու մոտ, որը գործածվում է միայն Ախալ՝ նոր տեղանունը: Չպետք է մոռանալ, որ Ախալ և քաղաք բառակապակցության մեջ վերջին բառը միայն վրացերեն չէ. քաղաքը նաև հայկական քաղաք բառն է:

²⁴ Հ. Մ ա ռ զ ա ը յ ա ն, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Եր., 1980, էջ 18-19:

²⁵ Մանր ժամանակագրություններ, հ.2, Եր., 1956, էջ 502, հմմտ.՝ Ստ. Օրբելյան, ժամանակագրութիւն, Եր., 1942, էջ 18-19:

²⁶ Թամար թագուհու կյանքը, Վրացական պատմական գրականության հուշարձանները, հ.5, Թբիլիսի, 1985, էջ 37,46 (նուսերեն):

Այն, որ Ձավախքում եղել են երկու կուսակալներ՝ գավառապետեր, պատահական չէ: Նշանակում է շարունակում էր պահպանվել գավառի նախկին վարչական բաժանումը: Թորեցիները նույնպես ենթարկվում էին Թմկաբերդի Չաքարյաններին: Ախալքալաքը, որն օգտվում էր քաղաքային ինքնավարությունից, ամբողջ գավառի վարչական ու տնտեսական կարևորագույն կենտրոնն էր:

XIIIդ. 20-ական թվականների կեսերին Ձավախքը ենթարկվեց միջինասիական տիրակալ Ջալալեդդինի, իսկ 30-ականներին՝ մոնղոլների ասպատակություններին²⁷: Սակայն մի քանի գավառներում, այդ թվում նաև Ձավախքում, Չաքարյանների ինքնավար վիճակը պահպանվեց: Ըստ 1245թ. նոր վարչական բաժանման՝ մոնղոլների հսկողությամբ Ձավախքը թողնվեց Թորեցիներին: 1266թ. Թմկաբերդի տեր Սարգիս Չաղեցին, օգտվելով վրաց թագավորների և մոնղոլների հակամարտությունից, կարողացավ հիմնադրել մի ընդարձակ իշխանություն՝ Տաշիրից մինչև Էրզրում, Սամցխեի աթաբեկությունն անունով, որն իր մեջ ընդկրկեց նաև Ձավախքը: Մինչև XIVդ. սկիզբը, մոնղոլներին որոշ քանակությամբ հարկեր վճարելով, Հայաստանի հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում կազմավորված, հիմնականում հայաբնակ այս իշխանությունն իր ինքնուրույնությունը պահպանեց մինչև 1535թ.՝ պայքար մղելով Քարթլիի, Լենկ-Թեմուրի, նրա հաջորդների Թեմուրյանների, XVդ-ից՝ թուրքմենական կոյունլու ցեղերի դեմ: Ինչպես Բագրատունիների, Չաքարյանների, այնպես էլ վերջիններիս հաջորդներ Չաղեցիների օրոք, հայ մշակութային կյանքը Ձավախքում զգալի վերելք ապրեց, որի պերճախոս վկայություններն են պահպանված բազմաթիվ հայկական ճարտարապետական կոթողները²⁸:

XVդ. վերջից Ձավախքը հայտնվեց զանազան նվաճողների տեսադաշտում: 1484թ. պարսից Յաղուբ խանի զորքերը ավերեցին այն, կոտորեցին ու գերեվարեցին բնակչությանը, իսկ գավառը կրակի մատնեցին²⁹: 1535թ. Իմերեթիայի ու Քարթլիի թագավորները համատեղ ջանքերով պարտության մատնեցին Սամցխեի աթաբեկի զորքերին և տիրեցին Ախալքալաքին ու Ախալցխային: Սակայն Սեֆյան Իրանի դեմ պատերազմների ընթացքում 1547թ. օսմանյան թուրքերը գրավեցին այդ քաղաքները: 1555թ. Ամասիայում կնքված պարսկա-թուրքական հաշտությամբ Ձավախքն անցնում էր Պարսկաստանին: Սակայն 1578թ. պատերազմը վերսկսվում է, թուրքերը նորից ներխուժում են Ձավախք և շուտով այն մտցնում նորաստեղծ Չղրքի, հետագայում՝ Ախալցխայի նահանգի (Էյալեթ, վիլայեթ) մեջ՝ 1637թ. այն վերածելով ինքնուրույն գավառի՝ սանջակի:

Նվաճված տարածքներում օսմանցիներն անցկացնում են աշխարհագիր՝ տեղի բնակչությանը հարկման ենթարկելու նպատակով: XVդ. վերջին կազմված թուրքական հարկացուցակներից մեկն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Ախալքալաքի գավառի ժողովրդագրական իրավիճակի մասին: «Գյուրջխատանի վիլայեթի ընդարձակ դավթար» կոչվող այդ փաստաթղթում թվարկվում են գավառները՝ իրենց գյուղերով և նրանցում ապրող մարդկանց անվանացանկերով: Պարզվում է, որ Ախալքալաքի բնակավայրերի մեծ մասում բնակիչները քրիստոնյաներ էին և կրում էին հայկական ու վրացական կամ հայերի և վրացիների մեջ մեծ տարածում գտած անուններ: Հայկական կամ հայերի կողմից լայնորեն գործածվող անուններ հանդիպում ենք հետևյալ գյուղերում.

²⁷ Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318), թարգմանությունը հին վրացերենից Պ. Մուրադյանի, Եր., 1971, էջ 66, 73:

²⁸ Ե. Լալայանը XIXդ. վերջին ականատես է եղել այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող բազմաթիվ խաչքարերի (Ե. Լալայան, Երկեր, հ.1, Եր., 1983, էջ 55): Դրանց մի մասն ուսումնասիրվել է Ս. Կարապետյանի կողմից, (Ս. Կարապետյան, Ձավախքի խաչքարերը, Եր., 1995) Ծանոթալում, Թմկաբերդում և այլուր հայտնաբերված XIV-XVդդ. հայերեն արձանագրություններ ունեցող խաչքարարի մասին աշխատություններ ունի նաև վրաց պատմաբան Լ. Դավիթանիձեն (տե՛ս Արտամուջի ամսագիր, Թբիլիսի, 1998, 7, էջ 19, 58 (վրացերեն):

²⁹ Ս. Է ֆ ը ի կ յ ա ն, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1902, էջ 62:

Կոկիա	Ռուբեն, Ռոսեր (Հովսեփ)
Օրջա	Հանես Իշխանի, նրա եղբայր Սարգիս, Միմոն
Կոթելիա	Զաքար
Բարալեթ	Միտիչի (Սկրտիչ) թոռ, նրա որդի Սարգիս
Կուրցիս	Մասուրի (Մանսուր) որդի Սարգիս, Ավագ
Վաչիան	Քարոթ
Քարծեփ	Բայանդուր
Հոկամ	Մանվել Սարգսի
Քիլդա	Խաչատուր
Վերին և Ներքին Խոսայիաներ	Միտիչ(Սկրտիչ)Տեր-Բեկի, Խոսիկ-Հուսիկ, Սահակ
Ջիզրաշեն	Զաքարի թոռ
Մեծ Մաջադիա	Հակոբ
Նաքալաքև	Հավաթեղ Կարապետի
Կորխ	Լուստոմ, նրա որդի Կիրակոս, Շահաբա Սկրտիչի,
	Հանես Սարգսի, Կիրակոս Ավա/ծա/տուրի
Գումբուրդո	Խարաբայի որդի Դավիթ, Սկրտիչ՝ Ամիրխանի
	որդի, Յարալ Կիրակոսի, Շահկուլի որդի Աբրահամ, Մանուկ
	Աբաս
Օլավերդ	Ավա/ծա/տուր, Արտաշես
Խուլզումու	Տեր-Հակոբ
Հեշտիա	Գրիգոր, նրա եղբայր Մոսե, Սահակ Գրիգորի,
Մեծ Խորենյա և Չամդուրա	նրա եղբայր Սարգիս, Տեր-Հակոբ
	Վահրամ, Սարգիս, Եղիազար
Օրջա	Շահմուրադ, Ռոսեփ (Հովսեփ), Միմոն, Մամսոն,
Ջրեսկ	Ավա/ծա/տուր
	Սարգիս
Ղաուրմա	Բայանդուր
Բավրա	Առաքել, Բայանդուր, Ջանիբեկ Սարգսի, Սկրտիչ
Թորիա	Եղիազար, Դավիթ, Սարգիս
Աբուլ	Մուրադ, նրա եղբայր Զադիկ
Ախալքալաքի բերդ	Հանես Սարգսի
Փոքր Մուրջախեթ	Դուլիկ Ավա/ծա/տուրի
Փոքր Մամգարա	Ջոջիկ Ջհանշեհ, նրա եղբայր Մանուկ
Ծունդա	Շերմազան, նրա որդի Միմոն
Սուլդա	որդի Եղիազարի, նրա եղբայր Մանաս, Հակոբ
Էրինջա	Մանուկ Ավա/ծա/տուրի
Խոզաբուն (Խոզափին)	Սարգիս
Արագովա	Աբաս
Ափնիա	Խիմոն
Բեժանո	Արզուման
Ալաստան	Ալիբեկի որդի Ռոստոմ
Լոմատուրցիս	Եղիազար, Ռոսեփ-Հոսեփ
Չակ	Սարգիս և այլն:
Բուռնաշեթ	

Ուշագրավ է , որ կան նաև բնակավայրեր, որոնց բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայեր են: Այսպես. նշանավոր *Թմուկ (Թմոզվի)* բերդաքաղաքն ըստ մույն աղբյուրի գերազանցապես հայաբնակ էր: Այնտեղ հանդիպում ենք հետևյալ անունների. Սարգիս Առաքելի, Ռոստոմ, Անանիայի որդի, նրա եղբայր Սկրտիչ, որդի Վարդանի, որդի Եղիզարի, Հովհաննես Բայանդուրի, Պապու Շիրինի, Բերիկ Փիրազիզի, նրա որդի Սկրտիչ, Մուրադ, Տեր-Հակոբ, Բերիկ Մուրադի, նրա եղբայր Սարգար, Սարգիս Մելիքի և այլն: Չուտ հայաբնակ էր Չլքրի գավառի Քենարբեկ գյուղը՝ Ծառուկի որդի, նրա եղբայր Ավա/ծա/տուր, Սարգարի որդի, Դուլիջանի որդի Նորսես (Ներսես), Միտիչի որդի, նրա եղբայր Սարգիս, Մուրադ Կարապետի, Մարտիրոս Ավանեսի, Հովհաննես Ամիրազիզի, նրա եղբայր Կարապետ, Խաչիկ Համբարձումի, Թոռ-

նիկ Ծառուկի, Խաչատուր Ալեքսանի, Մարգար, Պապու Մարգարի և այլք: Հայաշատ էին նաև նույն գավառի Մեծ և Փոքր Կարծախ գյուղերը՝ Նադար Շահնազարի, Վարդան, Գրիգոր Մուքիասի, Ջհանշե Կիրակոսի, Սկրտիչի որդի, նրա եղբայր Վարձեյ, Բայանդուր, Խաչիկ Յարայի, որդի Սահակի, որդի Անտոնի, Յարագիզ Տեր-Հակոբի, Մարգիս, Ասվա/ծա/տուր, Դիարբեկ Սահակի, նրա եղբայր Ասվա/ծա/տուր և այլն³⁰: Հատկանշական է, որ վերոհիշյալ անունների մեջ բազմիցս հիշատակվում է Տեր-Հակոբ անունը, իսկ Խոսայիայում՝ Տեր-Բեկը, ինչը վկայում է սվյալ բնակավայրում հայ քահանայի, այն է՝ նաև հայկական ծխի ու եկեղեցու առկայության մասին:

Հետագա դարերում օսմանյան երկարատև ու դաժան տիրապետության ընթացքում խնդրո առարկա գավառը ևս զերծ չմնաց բնակչության բռնի մահմեղականացումից: Իսլամ ընդունեց հայության հատկապես այն հատվածը, որը վրաց գերիշխանության շրջանում դարձել էր քաղքերոնական³¹: Իսլամացած այդ տարրերը արդեն 17-18-րդ դդ. եկվոր թուրքերի հետ Ախալցխայում, Ադիգեմում, ավելի քիչ՝ Ախալքալաքում հայտնի էին ընդհանուր «մեսխեթցի»³² աշխարհագրական անունով: Այսպես, ըստ վրաց հեղինակ Վախուշտ Բագրատիոնի, 18-րդ դ. 40-ական թթ. Ախալքալաքի գավառի Բարալեթ և Կոկիա հայտնի բնակավայրերի հիմնական բնակիչները մեսխեթըն ու հայերն էին³³: Թեև քրիստոնյաների համեմատությամբ մահմեղականները սակավաթիվ էին, սակայն օտար տիրապետության ավերիչ իրադարձությունները հող էին նախապատրաստում գավառի էթնիկական դիմախտեղման համար: Հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ 1730-ական թթ.կեսերին Նադիր խանի (հետագայում՝ շահ) արշավանքը: Հյուսիսային Հայաստանից գերված 6000 հայ բնակիչների նա բռնագաղթեցրեց Պարսկաստան: «... Եւ գերեցին զՆարիմանու մահանգն, զՋաւախէթու, զՉլտրու, զՂալի Դուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ, - գրում է Աբրահամ Կրետացին,- Եւ քշեցին գայր ու զկին, զծեր և զտղայ և տարան ի Խորասան՝ թուով ԶՌ (6000) որպես և լսեմք»³⁴: Այդուհանդերձ, ինչպես երևում է Դուկաս Ինճիճյանի մի վկայությունից, 18-րդ դարի վերջին Ախալքալաքի գավառը շարունակում էր մնալ գերագանցապես հայաբնակ երկրամաս: Միայն Ախալքալաք քաղաքում ապրում էին 600 ծովս հայեր և վրացիներ³⁵: Այսպիսի քաղաքական ու վարչաժողովրդագրական իրավիճակ էր Ձավախքում երբ Անդրկովկասի համար ակտիվ ռազմաքաղաքական գործունեություն ծավալեց Ռուսական կայսրությունը՝

ИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО ДЖАВАХКА

_____ Резюме _____

_____ А. Мелконян _____

Джавахк-восьмой гавар исторической области Гутарк Великой Армении, с древнейших времен входил в состав первых государственных образований Армянского нагорья. Под названием "Забакха" этот гавар

³⁰ Գուրջիստանի վիլայեթի մեծ հարկացուցակը, գիրք 2, Թբ., 1941, էջ 191-243, 275-278 (վրաց.):

³¹ Վրաստանում Հայաստանի անմիջական օժանդակությամբ քրիստոնեության տարածումից հետո վրաց եկեղեցին ընկավ հայ առաքելական եկեղեցու ազդեցության տակ՝ կազմելով նրա մի ճյուղը: Մական 607-608թթ. Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոն Սկուտրիեցին, քաղաքական նկատառումներով հասավ հայ-վրացական եկեղեցական պառակտմանը և նախընտրեց հունադավանությունը: Ձավախքի հայերը մնացին առաքելական եկեղեցու ենթակայության տակ և միավորվեցին գավառի Ջրեսկ հոգևոր կենտրոնի (այժմ Ջրես գյուղ) շուրջը: Վրաց Բագրատունիների հզորացման շրջանում վրացական եկեղեցին պարտադրեց Մանցլեսի, Ձավախքի և պատմական Տայքի հայերի մի մասին ընդունելու քաղքերոնականություն: 17-րդ դ. հեղինակ Հ. Կարնեցու վկայությամբ վերջիններս «ազգաւ և կրօնիւն վրացի (էին-Ա. Մ.), բայց հայի լեզուաւ խօսէին» (Մանր ժամանակագր., հ. Բ. Եր., 1956, էջ 554):

³² Վրաց պատմաբաններն ու ներկայիս քաղաքական գործիչներն այդ տերմինի մեջ էթնիկական իմաստ են դնում՝ փորձելով մեսխեթցիներին ներկայացնել իբրև զուտ վրացիներ:

³³ Քարթլի Յիսուկերա (Քարթլիի տարեգրությունը), հ. 4, Թբ., 1973, էջ 669-670 (վրացերեն):

³⁴ Արքա և սուրբ Կրետացի, Պատմություն, Եր., 1973, էջ 67:

³⁵ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 124:

упоминается в клинописях царя Аргишти I в 785 г. д.н.э. Затем Гугарк и Джавахк остаются в составе Великой Армении в период правления Ервандидов, Арташесидов и Аршакидов. По сведениям грузинского средневекового историка Леонти Мровели, в начале IV века в Джавахке языком общения был армянский.

В период усиления грузинского царства Багратидов в числе других северных областей Армении этот регион переходит к Грузии, со второй половины XIII века — в состав княжества Самцхе-Саатабаго. В конце XVI века ахалкалакский гавар захватывают османцы. Турецкие налоговые реестры свидетельствуют, что в первый период османского господства как в Джавахке, так и в его соседних гаварах жители почти исключительно были христианами, в том числе армянами.